Turkish Studies

Volume 14 Issue 6, 2019, p. 3361-3380

DOI: 10.29228/TurkishStudies.36831

ISSN: 1308-2140

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 31.08.2019

✓ Accepted/Kabul: 15.10.2019

✍ Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (24.09.2019)-Referee 2 (10.10.2019)

This article was checked by intihal.net.

KEVÂŞÎ'NİN TEFSİRİNDE KIRAAT VECİHLERİNİN ANLAMA ETKİLERİ (ENBİYA SURESİ ÖRNEĞİ)

Ömer ÖZBEK*

ÖZ

XII. yüz yılın sonu ile XIII. yüz yılın başlarında yaşamış olan Muvaffaküddin el-Mavsili Ahmed b. Yusuf b. Hasen b. Rafi b. Huseyn b. Suveydan el-Kevâşi (ö. 680/1281) Musul yakınlarındaki Kevâşe'de doğmuş ve bu çevrede yetişmiş, 680/1281 yılında yine burada vefat etmiştir. Şafii mezhebine bağlı olduğu bilinmektedir. Kaleme almış olduğu Tabsiratü'l-Mütezekkir fi't-Tefsir isimli eserini, daha sonra özetleyerek et-Telhis ismi ile küçük hacimli bir tefsir oluşturmuştur. Müfessir olarak çok meşhur olmasa da eserlerine bakılarak Kevâşi'nin en fazla tefsir, kıraat ve Arap dili gibi ilimlerle meşgul olduğu söylenebilir. Bu alanlarda kendisini kabul ettirmiş ve otorite sayılmıştır. Onun tefsirinden Celâleddin el-Mahalli (ö. 864/1460) ile birlikte Suyûtî (ö. 911/1505) de istifade etmiştir.

Kevâşi, eserini yazarken fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerdeki bilgilerini de tefsirine yansıtmıştır. Ancak en fazla kıraat ve Arap dilinde yetkin olduğu tefsirinden de kolayca anlaşılmaktadır. Tefsirinin kaynakları arasında Zemahşeri (ö. 538/1143) ve Beğavi (ö. 516/1122) tefsirleri ön plana çıkmaktadır. Kıraatlerle ilgili bilgilerde de referansları en çok bu iki müfessire ait eserler olan *Keşşâf* ve *Meâlimü't-Tenzil*'dir. Tefsirinde kıraat ilminin problematiklerinden biri olan şâz kıraatlere ilişkin, *Keşşâf*'tan oldukça fazla nakilde bulunmuştur. Kevâşi, sahabeden Abdullah İbn Abbas (ö. 68/687), Abullah İbn Mesud (ö. 32/652) Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Ayşe (ö. 58/678) gibi birçok kimseden tefsirle alakalı olduğu gibi, kıraat vecihlerine ilişkin bazı rivayetlerde de bulunmuştur.

Bu çalışma, *et-Tabsiratü'l-Mütezekkir* ve *Tezkiratü'l-Mütebassir*'in yazma nüshasından incelenmek suretiyle Kevâşi'nin Enbiya Suresi'nde kıraat vecihlerini nasıl ele aldığını ve bunların, tefsirine anlam bakımından ne kattığını tespit etme ve değerlendirme amacını taşımaktadır. Böylelikle bu çalışma kıraat alanında bu tefsir üzerinde yapılabilecek daha kapsamlı çalışmalara da bir basamak oluşturacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: omeroz@erciyes.edu.tr

Eserin farklı nüshalarının bulunması tahkikinin yapılmasını gerekli kılmış olsa da çalışmada, bir bütün halinde elimizde bulunan Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 137 numarada kayıtlı olan nüsha kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kevâşî, Tabsıra, Telhîs, XIII. Yüzyıl

THE EFFECTS OF UNDERSTANDING OF KIRAAT VEJEEHS IN THE TAFSEER OF KEVASI (EXAMPLE OF SURAT AL-ANBIYA)

ABSTRACT

Muvaffakuddin al-Mavsili Ahmed b. Yusuf b. Hasen b. Rafi b. Huseyn b. Suvaydan al-Kawashi (d. 680/1281) who lived in the end of XIIth century with in the beginning of XIIIth century was born and raised in the city of Kawash near Mosul and died here again in 680/1281. It is known to be connected to Shafi's sect. He summarized his work called Tabsıratu al-Mutazakkir fi't-Tafseer, and then summarized it as a small volume commentary by al-Talhîs. Although he is not very famous as mufassir (interpretation), it can be said that according to his works, Kawashi is mostly engaged in sciences such as tafsir, kıraat and Arabic. It has established itself in these areas and it is considered as the authority. His commentary together with Suyûti also made use of Celâleddin al-Mahallî.

Kevaş reflects his knowledge in jurisprudence such as fiqh, hadith and sufism while writing his work. However, it is easily understood from the commentaries that it is the most authoritative in Qiraat and in Arabic language. Among the sources of Tafseer, the commentaries Zemahşeri (d. 538/1144) and Beğavî (d. 516/1122) come to the fore. In the information related to the pieces, their references are mostly seen by these two mufessian works such as Chashshaf and Maâlimu al-Tanzil. In his Tafseer he made quite a lot of transmissions from the Chashshaf, the shaz qiraat which is one of the problematics of the science of qiraat. From the Companions Abdullah Ibn Abbas (d. 68/687), Abullah Ibn Masud (d. 32/652) Snt. Ali (d. 40/661) and Snt. Aisha (d. 58/678), as well as many people related to commentary Kawashi related to the riwayat (rumors) of the vaceehs of the qiraat.

This study aims to determine and evaluate how Kawashi handle the vaceehs of qiraat and what they add to on the meaning of interpretation in the Surah al-Anbiya by examining it from a manuscript work, al-Tabsıratu al-Mutazakkir. Thus, this study will be a step in the more comprehensive studies on this tafseer. Although the existence of different copies of the work has required the verification, the Suleymaniye Library Fazıl Ahmet Pasha, which is in our hands as a whole, will be used in the copy which is registered in the number of 137.

STRUCTURED ABSTRACT

Kawashi (d. 680/1281) is one of the important scholars of language and Tafseer in his period. Although he is not widely known as a

commentator, his recognition in this field is increasing day by day with various studies conducted about him.

His full name is Muvaffakuddin al-Mavsili Ahmed b. Yusuf b. Hasen b. Rafi b. Huseyn b. Suwaydan al-Kawashi. Kawashi who lived in the end of XIIth century with in the beginning of XIIIth century was born and raised in the city of Kawash near Mosul and died here again in 680/1281. It is known to be connected to Shafi's sect. He summarized his work called Tabsıratu al-Mutazakkir fi't-Tafseer, and then summarized it as a small volume commentary by al-Talhis. Although he is not very famous as mufassir (interpretation), it can be said that according to his works, Kawashi is mostly engaged in sciences such as tafsir, kıraat and Arabic. It has established itself in these areas and it is considered as the authority. His commentary together with Suyûti also made use of Celâleddin al-Mahallî.

Kevâşî reflects his knowledge in jurisprudence such as fiqh, hadith and sufism while writing his work. However, it is easily understood from the commentaries that it is the most authoritative in Qiraat and in Arabic language. Among the sources of Tafseer, the commentaries Zemahşeri (d. 538/1144) and Beğavi (d. 516/1122) come to the fore. In the information related to the pieces, their references are mostly seen by these two mufessian works such as Chashshaf and Maâlimu al-Tanzil. In his Tafseer he made quite a lot of transmissions from the Chashshaf, the shaz qiraat which is one of the problematics of the science of qiraat. From the Companions Abdullah Ibn Abbas (d. 68/687), Abullah Ibn Masud (d. 32/652) Snt. Ali (d. 40/661) and Snt. Aisha (d. 58/678), as well as many people related to commentary Kawashi related to the riwayats (rumors) of the vaceehs of the qiraat.

This study aims to determine and evaluate how Kawashi handle the vaceehs of qiraat and what they add to on the meaning of interpretation in the Surah al-Anbiya by examining it from a manuscript work, al-Tabsıratu al-Mutazakkir. Thus, this study will be a step in the more comprehensive studies on this tafseer. Although the existence of different copies of the work has required the verification, the Suleymaniye Library Fazıl Ahmet Pasha, which is in our hands as a whole, will be used in the copy which is registered in the number of 137.

The Qur'an, which has been sent by Allah as a guide to humanity, has been the main source of different insights and tendencies. There are many studies on its understanding and interpretation. Among these studies, which are still ongoing in our time, include those who contribute to the understanding of the Qur'an. The activities of understanding the Qur'an by reading and teaching him personally by notification to his companions Snt. The Prophet (PBUH) began and continued by the Companions, Tabeen (Followers of Companions) and later scholars. At the end of the Hijri I. (VII.) Century, works were started to be given in Islamic sciences and among these works, those related to the discipline of Qiraat took their place.

According to the information given in the sources, the first studies on the determination of the Qiraats of The Qur'an began in the first century, which corresponds to the end of the period of Tabeoon. Islamic texts, especially commentaries written fiqh, kalam and so on. those who produce works in almost every field have used the Qiraat aspects as

evidence and have opened independent titles to the Qiraats in their works.

Among the scientific literature that has occurred within the framework of scientific activities that have been continuing since the early times, the most remarkable works have been commentaries. “Tafseer science, the chief and the head of sharia sciences, the basis and basis of the rules of sharia, the word of God in terms of human wisdom to examine the direction of His Murad incel is a science examined in terms of commentary in the most comprehensive commentaries. It was used. In some exegesis, this usage is more prominent and systematic. *Al-Tabsiratu al-Mutathekker and Tathzkeratu al-Mutebasser* of Kawashi (d. 680/1281) are also included in these exegesis. This is the reason that led us to investigate the fact of the Qur'an on the basis of a surah (Surat al-Enbiah) in his commentary, a manuscript.

Keywords: Qiraat, Kawashi, Tabsira, Talhees, XIIth Century

Giriş

Allah tarafından insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'an farklı anlayış ve eğilimlerin beslendiği en temel kaynak olmuştur. Onun anlaşılması ve yorumlanmasına ilişkin olarak yapılan birçok çalışma mevcuttur. Zamanımızda halen devam eden bu çalışmalar arasında Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayan kıraatlere yönelik olanlar da bulunmaktadır. Kur'an'ı anlama faaliyeti onu bizzat okuyan ve okutup öğretmek sureti ile ashabına tebliği eden Hz. Peygamber (sas) ile başlamış ve sahâbe, tâbiîn ve sonraki alimler tarafından devam ettirilmiştir. Hicrî I. (VII.) asrın sonlarına gelindiğinde İslamî ilimlerde eserler verilmeye başlanmış ve bu eserler arasında kıraat disiplinine dair olanlar da yerini almıştır.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kur'an kıraatlerini tespiti ilişkin ilk çalışmalar, Tâbiûn döneminin sonlarına tekabül eden hicrî I. asırda başlamıştır (Râfî'î, 1965: 51; Öztürk, 2003: 213). Başta yazılan tefsirler olmak üzere İslamî ilimlerin fıkıh, kelam vb. hemen her alanında eser ortaya koyanlar kıraat vecihlerini delil olarak kullanmış ve eserlerinde kıraatlere müstakil başlıklar açmışlardır.

İlk zamanlardan günümüze kadar devam eden ilmi faaliyetler çerçevesinde meydana gelen ilmi literatür arasında en dikkati çekenler tefsir eserleri olmuştur. “Tefsir ilmi, şer'î ilimlerin reisi ve başı, şer'in kaidelerinin dayanağı ve esası, Allah'ın kelamının beşerî takat ölçüsünde O'nun muradına delalet etmesi açısından incelendiği bir ilim” (Şirvanî, 1020: 6b, 9b; Özbek, 2018: 6) olduğu için bu alanda yazılan tefsirlerde müfessirler kıraatleri de en kapsamlı şekilde kullanmıştır. Bazı tefsirlerde ise bu kullanım daha ziyade ve sistemli olarak göze çarpmaktadır. Kevâşî'nin (ö. 680/1281) *et-Tabsiratu'l-Mütezekkir ve Tezkiratu'l-Mütebassir*'i¹ de bu tefsirler içinde yer almaktadır. Bizi, onun elyazması bir eser olan tefsirindeki bir sûreyi (Enbiyâ sûresi) temel alarak ondaki kıraat olgusunu araştırmaya yönelten sebep bu olmuştur.

I. Kevâşî ve Tefsiri

A. Kevâşî'nin Kısaca Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Muvaffaküddîn el-Mavsîlî Ahmed b. Yusuf b. Hasen b. Rafî b. Huseyn b. Suveydan el-Kevâşî (Zehebî, t.y.a, III: 343; t.y.b, IV: 1465; İbnü'l-Cezerî, 1351, II: 15). XII. yüz yılın sonu ile XIII. yüz yılın başlarında yaşamıştır. Musul yakınlarındaki Kevâşe'de doğmuş ve bu çevrede yetişmiş, 680/1281

¹ Eser Ebû'l-Abbâs Muvaffaküddîn Huseyn b. Süveydân el-Mavsîlî Kevâşî'ye aittir. *Tabsiratu'l-Mütezekkir ve Tezkiratu'l-Mütebassir* adıyla, Fazıl Ahmet Paşa, Süleymaniye Kütüphanesi, 1764 tarihi ile nr. 137'de kayıtlıdır.

yılında yine burada vefat etmiştir (Zehebî, IV: 1465; Ata, 12/2 2009: 85). Âlim, zahid bir müfessir, belîğ bir dilci ve kıraatte kendisi delil gösterilecek kadar mahir bir zattır.

Kevâşî'nin yaşadığı dönemde Moğol istilâsıyla tefsir ve Kur'an ilimlerindeki telif hareketi sekteye uğramış, bundan kıraat ilmi de etkilenmiştir. Ancak kıraat ilmi Moğollar devrinde de devam etmiş, bazı müfessirler ve kurrâlar yetişmiştir. Örneğin, Dimaşk'ta Ebû'l-Hasan es-Sehâvî (ö. 643/124), Musul'da Kevâşî bunlardan birkaçıdır.² Ayrıca değişik ilim alanlarında da seçkin şahsiyetler temayüz etmiş ve bu ilim adamları kıraat alanında da çalışmışlardır (Deyûhcî, 1402: 393; Ata, 2009: 87).

Kevâşî ilk olarak babasından Kur'an, kıraat (Zehebî, 1405/1985, XVII: 352; Kevâşî, 2006, I: 28) ve devamla diğer bazı ilimleri okudu (Subkî, t.y., VII: 42; Şühbe, 1987, II: 130; Hâfız Abdülalim Hân, 1329, 116; Safedî, 1381, VIII: 291; İbnü'l-Cezerî, 1351, I: 151; Ata, 2009: 87). Daha sonra çeşitli hocalardan tefsir, kıraat, Arap dili ve belâğât gibi İslâmî ilimleri tahsil etti. Onun kıraat ve tefsir sahasında kendisinden yararlandığı en önemli hocası Sehavî'dir. Sehavî onunla küçük yaşlarından itibaren ilgilenmiş ve yetişmesine çok fazla katkı sağlamıştır.

Bir ilim adamı olarak yetişen Kevâşî, bu süreçte talebe yetiştirmeye ve eser yazmaya da başlamıştır. Onun talebeleri arasında Takıyyüddin el-Cezerî el-Mikassâfî (ö. 713/1313), Şemsüddin İbnü'l-Haruf (ö. 727/1328), Ebû Hâşim el-Bağdâdî (ö. 746/1345) ve İbnü's-Sabbâğ (ö. 727/1327) gibi çok sayıda meşhur âlim bulunmaktadır (İbn Kesîr, 1407, XIV: 70; Safedî, 1381, XVII: 109; İbn Hacer, t.y., II: 201; IV: 77; Ata, 2009: 87-88). Kevâşî Musul'da kaldığı süre içerisinde zamanını ibadetle, kitap telif etmek, kıraat ve tefsir dersleri vermekle değerlendirmiştir. Onun *Telhîs* adlı özet tefsirinde Musul'un ileri gelen âlimlerinin de kendisinden tefsir dinlediği, bazılarının kıraat dersi aldıkları bilgisi yer almaktadır. Musul'da aynı zamanda halkın büyük alaka ve hayranlığını kazanan Kevâşî, ilim için Dimaşk, Mısır, Mekke, Medine ve Kudüs gibi ilim merkezi olan ya da ilim sahibi Müslümanların bulunduğu beldelere seyahat etmiştir (Safedî, 1381, VIII: 292; Şühbe, 1987, II: 130; Ata, 2009, 87-88). Kendisi hakkında "Kur'an, kıraat ve Arap dili ile uğraştı ve bunlarda görüşüne danışılan bir uzman oldu" (Şühbe, 1987, II: 461-462; Kevâşî, 1764, I: 29) şeklinde söylemler bulunan Kevâşî, en ziyade tefsir alanına vukûfiyetiyle tanınmakta olup, Arap dili ve belâğati ile kıraat alanlarındaki marifetini de yazmış olduğu eserlerine, özellikle de tefsirine yansıtmıştır. Tefsirinin metodu birçok kimse tarafından övülmüş³ olan Kevâşî'nin, hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetmiş (Bkz. Zehebî, 1408, II: 686; Makrîzî, 1411, I: 743; Ata, 2009: 85) olduğu ve ona bu nedenle ed-Darîr lakabının verildiği (Hansârî, 1360, I: 304; İbnü'l-Cezerî, 1351, I: 151; Şühbe, II: 130; Bağdatlı, 1951, I: 98; Kehhâle, 1957, II: 259; Zirikli, 1969, I: 259; Nüveyhiz, 1983, I: 83; Brockelmann, 1968, I: 529; Öztürk, 2003: 274) ifade edilmiştir. Doksan yıllık bir ömrün sonunda Kevâşî hicrî 680, milâdî 1281 Musul'da rahmet-i Rahmân'a yürümüştür (Zehebî, 1405/1985, II: 686; İbnü'l-Cezerî, 1351, I: 151; Ata, 2009: 85).

B. Kevâşî'nin Eserleri ve *et-Tabsiratü'l-Mütezekkir* ve *Tezkiratü'l-Mütebassir*

Kaynaklarda yer aldığına göre Kevâşî'nin değişik alanlarda kaleme aldığı toplam on (Ata, 2009: 89) veya on üç (Öztürk, 2003: 227) eseri bulunmaktadır. Bu eserler tefsir, kıraat, hadis, ulûmü'l-Kur'an, Arap dili ve belâğati gibi alanlarda olup günümüze yalnızca üçü ulaşmıştır. Bunlar (bazıları bir kısım eksikleri de olsa) Türkiye'mizde ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde elyazması halinde bulunmaktadır.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî ba'de'l-Vâfî* (Kahire, 1984), IV: 281-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut, 1407), XIII: 149-150; Nuhbetün mine'l-Bâhisine'l-İrâkiyyîn, *Hadâratü'l-İrâk* (Bağdat: Dârü'l-Hürriyye, 1985), XI: 8; Ata, "Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 86.

³ Tefsirine yapılan övgüler ve bazı tenkitler için bkz. Muhammed Abdülhay Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Aşrati'l-Kâmile* (Haleb, 1994), 114; Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi'l-Mülük-i Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire, 1963), VII: 349; Mustafa Öztürk, "Muvaffakuddîn el-Kevâşî ve et-Telhîs Tefsirindeki Metodu", *OMU Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, t.y., 275; Mehmet Mahfuz Ata, "Kevâşî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2002).

1. Kevâşî'nin Eserleri

Kevâşî'nin kütüphanelerde tespit edilen üç eserinden birincisi onun kapsamlı tefsiri olup, ikincisi bu tefsirin özeti mahiyetinde diğer tefsiridir. Bunlardan ilk yazılan *et-Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebassir*⁴ (Öztürk, 2003: 227) ve onun özeti olan *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz*⁵ adlarını taşımaktadır. Üçüncüsü *Hadîsü'l-Erba'in*⁶ adında müellifin, kırk hadisi topladığı bir risâledir. Bunların dışında kaynaklarda sözü edilen eserleri şunlardır:

a. *Keşfü'l-Hakâik fî't-Tefsîr* (Kâtip Çelebi, 1971, II: 1589; Nüveyhiz, 1983, I: 84; Bağdatlı, 1951, I: 98; Öztürk, 2003: 227) b. *Kitâb-ü Müteşâbihü'l-Kur'ân c. el-Metâli' fî'l-Mebâdî ve'l-Mekâtî' (fî Muhtasari Kitâbi'l-Vukûf)* d. *A'dâdu Ahzâbi'l-Kur'ân* e. *el-Mevâkıf (fî'l-Kıraat)* f. *el-Mevâkîf fî'l-Kur'ân g. Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Menâzır* h. *et-Tabsıra fî'n-Nahiv*.⁷

Bunların dışında tespit edilen diğer iki eser olan *Tefsîru'l-Kevâşî 'alâ Sûrati'l-Fâtîha* ile *Risâle fî Tefsîr-i Âyeti'l-Kürsî*'nin müellifin *et-Telhîs* tefsirinden iktibas olduğu ifade edilmiştir. Burada Kevâşî'nin bu eserlerinden yalnızca *et-Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebassir* adlı tefsirinde kıraat vecihleri inceleneceğinden bu eser ve elde bulunan Süleymaniye nüshası hakkında daha geniş bilgi vermek yerinde olacaktır.

2. et-Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebassir⁸

Kevâşî'nin çalışmamıza konu ettiğimiz bu tefsiri, sahasında önemli görülen tefsirlere kaynaklık etmiş seçkin bir eserdir.⁹ Bu tefsir, içinde lügat ve delâlet ilimleri ile kıraatleri barındırmaktadır. Bunun yanında çeşitli manaları muhtevi olup ahkâma dair bilgiler de sunmaktadır. Kevâşî'nin en hacimli eserlerinden biri olan *Tabsıra*, pek çok eksik nüshası bulunan yazma bir eser olup, kaynaklarda çeşitli adlarla¹⁰ kaydedilmiş olsa da bizim çalıştığımız nüshada ismi "*Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebassir*" şeklinde geçmektedir:

⁴ Kevâşî'nin ilk tefsiri olan büyük hacimli bu eserinin Türkiye'de çeşitli elyazması nüshaları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, *Muvaffakuddîn el-Kevâşî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1998), 33-36.

⁵ Eserin çeşitli adlarla kaydı bulunmakta olup ilki Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Huseyn b. Süveydân el-Mavsîlî Kevâşî, *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz* (Süleymaniye Ktp.), Yazma Bağışlar, nr. 1114 şeklindedir. Diğerleri ise Türkiye'de çeşitli kütüphanelerde Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 158; Hamidiye Ktp., nr. 110; Ragıp Paşa Ktp., nr. 90 ad ve numaralarıyla kayıtlı bulunmaktadır.

⁶ Eserin kaydı, Süleymaniye Ktp.'inde (Laleli, nr. 3687/5, vr. 94b-102a) şeklindedir. Bkz. Öztürk, "Muvaffakuddîn el-Kevâşî ve et-Telhîs Tefsirindeki Metodu", 277; Ata, "Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 92.

⁷ Kevâşî'nin eserleri ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler için bkz. Brockelmann, *GAL*, I: 416; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II: 1894; Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, I: 98; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, II: 209; Öztürk, "Muvaffakuddîn el-Kevâşî ve et-Telhîs Tefsirindeki Metodu", 278; Ata, "Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 93.

⁸ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, II: 686; Brockelmann, *GAL*, I: 416; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul, 1973), II: 527; Zirikli, *el-A'lâm*, I: 274; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, II: 209; Ata, "Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 89.

⁹ Kevâşî, *Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebassir*, vr. 1a. Eserin elimizdeki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fazıl Ahmet Paşa, Köprülü Ktp. nr. 137)'de kayıtlıdır. Bu nüshanın baş tarafında adı, *Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassir* olarak kaydedilmiştir. Bu sebeple biz de çalışmamızda eserin adını bu şekilde vermeyi uygun bulduk.

¹⁰ Eser tabakat kitaplarında genelde *et-Tefsîrü'l-Kebîr* şeklinde geçmekte iken Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (II, s. 527)'de *Tabsıra fî't-Tefsîr* olarak, Zirikli, *el-A'lâm*, (I, s. 274)'de *Tabsiratü'l-Mütezekkir* biçiminde; Keşfü'z-Zunûn (I, 339)'da *et-Tabsıra fî't-Tefsîr* ve I, s. 480'de "*Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassir*" şeklinde; Brockelmann, (*GAL*, I, s. 416 ile Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Terâcimü Musannifî'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, t.y., II, s. 209'da *Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassir* olarak kaydetmişlerdir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Harput, nr. 155, vr. 1a'da kayıtlı bir nüshası daha bulunmaktadır. Bkz. Ata, "Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 89.

Resim 1: Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa nr. 137'de eserin isminin geçtiği kısım.

Ferâğ kaydından Ömer b. İlyas el-Hâfız el-Ankaravî tarafından istinsah edildiği anlaşılan eserin hatime kısmında Dâvûd b. Bayram en-Niksârî adında bir zâtın da ismi geçmektedir.

Eserin baş tarafına müstensih tarafından İmam Gazâlî'den naklen onun gördüğü bir rüya ile ilgili kısım konulmuştur.¹¹ Müellife ait kısmın başında esere “Tefsîr-u Kâşîfî” başlığı ile başlanmış ve ilk olarak vakıflara dair bilgi verilmiştir. Burada vakıflar tâmm, hasen ve kâfî gibi kısımlara ayrılmış ve her biri kısaca açıklanmıştır (Kevâşî, 764: 1a). Bu vakıflar eser boyunca Tâ, Hâ ve Kâ rumuzları ile gösterilmiş ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin mukaddime kısmından önce tüm sûre adları ve sayfaları bir içindekiler bölümü gibi sayfa numaraları belirtilerek bir arada sıralanmıştır. Ardından giriş sayılabilecek kısımda kısaca tefsirin önce yazılan eserlerden yararlanılarak kaleme alındığı ifade edilmiş, vakfın kısımları ve mânaları üzerinde durulmuş, kıraat ilmine dair bilgi verilmiştir. Kıraate dair olan kısımlarda “el-kıraatü” veya “kurîe” ifadesi yine kırmızı mürekkeple yazılarak belirgin kılınmıştır. Son olarak “tefsir” ve te’vil” kavramlarının anlamları ile rivayet ve dirayet metodu hakkında bilgi verilmiş olan kısım ile birlikte bu giriş bir sayfayı geçmemiştir (Kevâşî, 764, 1b). Kaynak olarak başta Kur’an ve sünnet kullanılmış daha sonra sırasıyla sahâbe kavli, tâbiîn, tebeu’t-tâbiînden nakillere başvurulmuştur. Eser olarak Ferrâ ve Zeccâc’ın *Meâni’l-Kur’an*’ları, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı ve Begavî’nin *Meâlimü’t-Tenzil*’i temel alınmış ve kendisinden önce yazılmış olan eserlerden istifade edilmiştir.

Eserin burada çalışma konusu edilen nüshasından başka özet mahiyetli olan *Telhîs* ile birlikte altmış dört kadar nüshasından bahsedilmiştir (Brockelmann, 1968, I: 446, 737; Ma’saranî, 1986: 785-808; Ata, 2009: 90). Bu özet eseri (*Telhîs*) Irak’taki birkaç nüshasından yararlanarak dört cilt halinde tahkikli olarak yayınlayan “Irak İslâmî Araştırmalar Merkezi” yetkilileri kitabın kapağına “Bu esere sahip olmak önemli tefsir hazinelerinden birine sahip olmaktır.” şeklinde bir ifade yazmışlardır.¹² Burada çalışılan konu Kevâşî’nin tefsirinde kıraat vecihlerine ilişkin verilerle alakalı olduğu için tefsirin tanıtımına dair bilgilere bu kadar yer vermekle yetinilmiştir.

Yukarıda geçtiği üzere aslında Kevâşî’nin iki tefsiri vardır. Birincisi olan *et-Tabsıra* geniş hacimli iken ikinci *et-Telhîs* onun özetidir. Her iki tefsirin özellikleri de birbirinin hemen hemen aynı olması nedeniyle bu çalışmada Kevâşî’nin “iki tefsiri” ya da “tefsirleri” yerine “tefsirinde” kıraat vecihlerinin anlama etkileri, şeklinde bir başlık kullanılması tercih edilmiştir. Tefsirin tümünde kıraatlere dair anlama etki eden rivayetlerin toplanması çok daha kapsamlı bir çalışmayı gerektireceğinden bu çalışmada Enbiya sûresi özelinde meseleye bir ışık tutulmaya çalışılmıştır.

II. Enbiyâ Sûresi

A. Sûre Hakkında Genel Bilgiler

112 âyet olan Enbiyâ sûresi Mekke döneminde nazil olmuştur. “Enbiyâ”, peygamber anlamına gelen “nebi” kelimesinin çoğuludur. Bu sûrede, birçok konunun yanında asıl olarak bazı peygamberlerden, onların tevhîd davası uğrunda verdikleri mücadelelerden ve kavimleri ile olan

¹¹ Kevâşî, *Tabsiratü’l-Mütezekkîr ve Tezkiratü’l-Mütebasir* başlangıç sayfası. Bu kısma sayfa numarası verilmemiştir. Bu nedenle eserin başına bu rüyanın müstensih tarafından eklendiğini düşünüyoruz.

¹² Bu bilgiler Kevâşî’nin *et-Telhîs fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm*, isimli tefsirinin birinci cildinde arka kapakta yer almaktadır.

münasebetlerinden bahsedildiği için sûre Enbiya (Peygamberler) adını almıştır (Suyûtî, 1279: 61; Bkz. Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, 2007: III, 663; Çetiner, 2013: II, 602).

B. Sûrenin Nüzülü

Enbiyâ sûresi Mushafta yirmi birinci sırada olmasına karşın, iniş sırasına göre yetmiş üçüncü sûredir. Mekke'de İbrâhim sûresinden sonra, Mü'minûn sûresinden önce inmiştir. Abdullah b. Mes'ûd, "Benî İsrâil (İsrâ), Kehf, Meryem, Tâhâ ve Enbiyâ sûreleri, benim Mekke'de ilk öğrendiğim güzel sûrelerdir" demiştir. (Buhârî, "Tefsîr", 21/1). Bazı müfessirler 44. âyetinin Medine döneminde nâzil olduğu kanaatinde. Surenin genel olarak tümüyle ilgili bir sebebi nüzulden bahsedilmese de birkaç âyetinin ayrı ayrı sebeb-i nüzulü verilmiştir. Sûrenin ilk âyetinin iniş sebebi şudur:

Kamer sûresi 1 ve 2. âyetlerindeki "Saat (kıyamet) yaklaştı ve ay yarıldı..." ifadeleri nazil olduğunda Mekke müşrikleri kıyametin kopması zamanı yaklaştığına göre başlarına kıyamet kopacak korkusuyla yapmakta oldukları bazı kötülükleri yapmaktan geri durdular. Ancak zaman uzayıp kıyametin kopmadığını görünce yine eski hallerine döndüler. Bunun üzerine bu sefer Enbiyâ sûresi 1. âyeti nazil oldu: "İnsanların hesaplarının görülmesi zamanı yaklaştı..." ve yine korkarak kıyametin kopmasını beklemeye başladılar. Ama yine zaman uzayıp da kıyametin kopmadığını görünce bu sefer de eski hallerine döndüler ve: "Ey Muhammed, hani nerede, bizi korkutmakta olduğun kıyamet halâ kopmadı." dediler (Çetiner, 2013, II: 602).

C. Sûrenin Konusu

Enbiyâ sûresinde Allah'ın birliğinin yanı sıra O'nun eş, ortak ve çocuk edinmekten münezzeh olduğu; vahiy, peygamberlik ve insanların vahiy karşısındaki tutumu, kıyamet âlâmetleri, kıyamet halleri, öldükten sonra dirilme ve hesap verme gibi İslâm'ın temel inançları ele alınmakta; insanlarda ve kâinatta Allah'ın kudretini gösteren delillere, Allah'ın büyüklüğüne, kâinatın bütünlüğü ve düzeni ile Allah'ın birliği arasında bir irtibat bulunduğu dikkat çekilmektedir. Bu arada hayat ve ölüm konularına yer verilmekte, hiçbir insanın ebedî olarak yaşayamayacağı hatırlatılarak, insanların bu gerçek ışığında davranmaları istenmektedir. Peygamberleri yalanlayan önceki kavimlerin helâk oldukları, sonrakilerin onların yurtlarını ve kalıntılarını gördükleri halde ibret almadıkları için cezaya çarptırıldıkları bildirilmekte; Hz. İbrâhim'in (as) putperest kavmiyle olan mücadelesine, bazı peygamberlerin kıssalarından kesitlere yer verilmekte, son olarak da Hz. Muhammed'in (sas) âlemlere rahmet olarak gönderilmiş bir peygamber olduğu ifade edilmekte ve davetinin esasları açıklanmaktadır.

III. Kevâşî'nin Tefsirinde Kıraat Olgusu

Kevâşî'nin tefsirinin en belirgin özelliği kıraat, vakf ve nahiv ile ilgili konuların detaylı bir şekilde incelenmesi olduğundan bu çalışmada onun tefsirindeki kıraat olgusunun tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Bunun için bir örneklem olarak Enbiyâ sûresi ele alınmıştır. Her müfessirin olduğu gibi Kevâşî'nin de tefsirinde kıraatleri kendine özgü kullanış biçimi vardır.

Kevâşî tefsirinin girişinde kıraatlerle ilgili olarak وكذا القراءة كذا ifadesini kullanmışsa bununla "kıraat-i seb'a"dan olan kıraati, وكذا بكذا ifadesini kullanmışsa bununla da şâz kıraati kastettiğini ifade etmiştir (Kevâşî, 1764, vr. 1b). Burada konunun alt başlıklarla ele alınıp incelenmesi önemlidir. Ayrıca Enbiyâ sûresinde bulunan kıraatleri incelemeye geçmeden önce Kevâşî'nin bu surede yer verdiği kıraat farklılıkları bulunan kelimeleri bir tablo halinde vermek, kanaatimizce daha faydalı olacaktır.

Tablo 1: Kevâşî'nin Enbiyâ Sûresindeki Kıraat Vecihleri (Kevâşî, 764: 272a-280b)

Âyet Nr.	Kıraati İfade Şekli	Kevâşî Vechi ve Diğer Kıraat Vecihleri ile ilgili Değişmeler	Kevâşî Vechi	Kevâşî'in Atıfta Bulunduğu Diğer Kıraat (İkinci Vecih)
Enbiyâ/2	قرأ برفع	Lafzen sıfat iken, ikinci vecihte mahallen sıfat ya da hal olmuştur.	مُحَدَّثٌ	مُحَدَّثٌ
Enbiyâ/3	قرأ برفع	Hâl iken, ikinci vecihte haberden sonra ikinci haber olmuştur.	لَاهِيَةً	لَاهِيَةً
Enbiyâ/4	القرائة قل	Haber iken, ikinci vecihte emir olmuştur.	قَالَ رَبِّي	قَالَ رَبِّي
Enbiyâ/18	قرأ فيدْمَعُهُ	Hakkın batılı yok etmesi iken, ikinci vecihte Hicaz'ın Benî Temîm'e galip gelmesi ve imanın izharı ile onların şirk yalanlama-larının yok edilmesi olur.	فَيَدْمَعُهُ	فَيَدْمَعُهُ
Enbiyâ/21	قرأ يَنْشُرُونَ	Diriltecek putlar şeklinde sıfat iken, ikinci vecihte halbuki onları Allah diriltecek anlamındadır.	يُنْشِرُونَ	يَنْشُرُونَ
Enbiyâ/24	قرأ منونا	Kur'an ve önceki ümmetlerin sahifeleri anlamında her iki okuyuşta da mana değişmez.	ذَكَرْ	ذَكَرْ... ذَكَرْ
Enbiyâ/24	وقرأ بكسر من	Min'den sonra kitab lafzı varmış da hazfedilmiş (düşürülmüş) gibi.	مَنْ	مَنْ... مَنْ
Enbiyâ/24	قرأ ذَكَرْ معي وذَكَرْ قبلي	مَنْ kelimesi her iki yer de de düşürülerek... anlam bozulmaz.	مَنْ مَعِيَ مَنْ قَبْلِي	ذَكَرْ مَعِيَ وَذَكَرْ قَبْلِي
Enbiyâ/24	وقرأ برفعه	Bir mübtedanın haberi olarak...	الْحَقَّ	لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ
Enbiyâ/27	وقرأ بضم الياء	Malum mana meçhul olur.	لَا يَسْبِقُونَهُ	لَا يَسْبِقُونَهُ
Enbiyâ/30	القرائة اولم يروا	Bunu bir Mushaf'ta Vâv ile diğerinde Vâv'sız geçtiği için zikretmiştir. Mana aynıdır.	أَوَلَمْ يَرَوْا	أَلَمْ يَرَوْا
Enbiyâ/30	وقرأ حياً	İsim iken, meful olmuştur. Her canlı şeyi..., canlı olarak...	حَيٍّ	حَيًّا
Enbiyâ/32	وقرأ آيها	Ayet kelimesi çoğul iken cins isim olarak tekil olmuştur.	عَنْ آيَاتِهَا	عَنْ آيِهَا
Enbiyâ/35	وقرأ رفعا منونا	Tenvinli ve mevt kelimesinin fethasıyla gelmesinin asıl manaya daha uygun olduğunu söylemiştir.	ذَاتِقَةُ الْمَوْتِ	ذَاتِقَةُ الْمَوْتِ
Enbiyâ/37	وقرأ خلق معلوما	Fiil meçhul iken faili Allah olarak malum okunmuştur.	خَلَقَ الْإِنْسَانَ	خَلَقَ الْإِنْسَانَ
Enbiyâ/40	وقرأ بتذكير ياتينهم	Fiil bağteten kelimesi için müennes iken Va'd anlamı için müzekker de okunmuştur.	بَلْ يَأْتِيهِمْ	بَلْ يَأْتِيهِمْ
Enbiyâ/40	وقرأ وَيَبْهَتُهُمْ	Müennes iken müzekker okundu.	فَيَبْهَتُهُمْ	فَيَبْهَتُهُمْ
Enbiyâ/45	القرائة لا تُسمع	Kevâşî burada önce الصَّمَّ وَلَا تَسْمَعُ kıraatını vermiş Yâ ile ve Mîmin fethası ile de okundu demiştir.	وَلَا تَسْمَعُ الصَّمَّ	وَلَا يَسْمَعُ الصَّمَّ
Enbiyâ/45	وقرأ لا يُسمع	Anlam yukarıda sen sağırsan duyamazsın, sağırlar duymazlar,	وَلَا تَسْمَعُ الصَّمَّ	وَلَا يَسْمَعُ الصَّمَّ

		burada ise sağırlar tarafından duyulmaz şeklindedir.		
Enbiyâ/47	القراءة نصباً و رفعاً مقال	Mansûb okunursa bir parça anlamında merfu okunursa tam bir tohum tanesi anlamındadır.	مِثْقَال	مِثْقَال
Enbiyâ/47	وقرأ بها	harfî ceri olmaksızın da okunmuştur. Mana aynıdır.	أَتَيْنَا بِهَا	أَتَيْنَا بِهَا
Enbiyâ/47	وقرأ أتيناً بها	Yâ harfini med yapıp uzatmak. Bu da anlamı değiştirmez.	أَتَيْنَا بِهَا	أَتَيْنَا بِهَا
Enbiyâ/48	وقرأ ضياءً	Başındaki Vâv harfî olmaksızın okumak. Bu durumda hal olur.	وَضِيَاءً	ضِيَاءً
Enbiyâ/50	وقرأ مُبَارَكاً	Tenvin dammeli iken fethalı okumak bu kelimeyi hal yapar.	مُبَارَكٌ	مُبَارَكاً
Enbiyâ/51	وقرأ لغتان	İlkinde anlam rüşdünü (Peygamberliği) verdik şeklinde iken. İkincide İbrahim'e peygamberlik verdik, o onu olgunlaştırdı anlamındadır.	رُشْدُهُ	رُشْدُهُ
Enbiyâ/57	وقرأ بالله	İkinci vecih diğer bir yemin ifadesidir.	وَبِاللَّهِ	وَبِاللَّهِ
Enbiyâ/58	القراءة بكسر الجيم و ضمها	Cîm harfinin dammesi ve kesrası ile okunmuştur. Mana değişmez.	جَذَاذًا	جَذَاذًا
Enbiyâ/58	وقرأ بفتحها مصدراً و جذا	Bu üç türlü okumada kelimenin yapısı değişse de anlam değişmez.	جَذَاذًا	جَذَاذًا وَ جَذَاذًا وَ جَذَا
Enbiyâ/63	وقرأ	Fiil meçhul iken malum ve şeddeli anlamında فَعَلَهُ okunmuştur.	بَلْ فَعَلَهُ	بَلْ فَعَلَهُ
Enbiyâ/65	وقرأ نُكْسُوا مُشَدِّدًا	Fiil meçhul iken malum ve şeddeli veya fethalı okunmuş ve bu durumda anlam akılları başlarına geldi olmuştur.	ثُمَّ نُكْسُوا	ثُمَّ نُكْسُوا أَوْ نُكْسُوا
Enbiyâ/78	وقرأ لِحُكْمِهِمَا	Çoğul yerine tesniye olarak okunmuştur.	لِحُكْمِهِمْ	لِحُكْمِهِمَا
Enbiyâ/79	وقرأ فَأَفْهَمْنَاهَا	İlkinde mana anlamasını sağladık iken, diğer vecihte “anlattık” olur.	فَفَهَّمْنَاهَا سَلِيمًا	فَأَفْهَمْنَاهَا سَلِيمًا
Enbiyâ/79	وقرأ برفع	Birincisi dağlar kelimesi üzerine atıf iken ikinci vecihte mana “kuşlar da böyledir” olur.	وَالطَّيْرَ	وَالطَّيْرَ
Enbiyâ/80	القراءة	Müzekker veya nefsi mütekellim mealgayr çoğul okunmuştur. Tâ ile olunca sanat, Yâ ile Davud (as) ve Nun ile Allah fail olur.	لِتُخَصِّنَكُمْ	لِتُخَصِّنَكُمْ وَ لِتُخَصِّنَكُمْ
Enbiyâ/80	وقرأ ببناء مشدداً	Bu vecihte hitap anlamındadır. “Ey işleri şükretmek olanlar...”	لِتُخَصِّنَكُمْ	لِتُخَصِّنَكُمْ
Enbiyâ/83	وقرأ بكسر	İstinâf olarak innî de okundu.	أَنِّي	أَنِّي
Enbiyâ/87	وقرأ مُغْضِبًا	Çok fazla gazaplanarak anlamında. İkinci tekit ile.	مُغْضِبًا	مُغْضِبًا
Enbiyâ/87	القراءة بالنون مشدداً	İkisinde de mana çok değişmez.	لَنْ نُقَدِّرَ	لَنْ نُقَدِّرَ
Enbiyâ/87	وقرأ بالياء	Bu durumda anlam zayıflık olur.	لَنْ نُقَدِّرَ	لَنْ يُقَدِّرُوا يُقَدِّرَ
Enbiyâ/88	وقرأ مشدداً	İkinci vecihte anlam değişmez.	نُنَجِّي	نُنَجِّي

Enbiyâ/90	وَقَرَأَ بِسُكُونٍ العين	İkinci vecihte bunlar mefulü fih olur. Mana "rağbetimize" olur.	يُسَارِعُونَ وَيَدْعُونَ	يُسَارِعُونَ يَدْعُونَ
Enbiyâ/91	وَقَرَأَ آيَاتِنِ	İkinci vecihte anlam tesniye olur.	آيَةٍ	آيَاتِنِ
Enbiyâ/92	الْقِرَاءَةِ	Kıraat dammeli iken fethalı okununca anlam sıfattan bedel olur.	أَمْتَكُمْ	أَمْتَكُمْ
Enbiyâ/95	الْقِرَاءَةِ حَرِّمٌ	Kıraat iki şekildedir.	وَحَرَامٌ	وَحَرِّمٌ
Enbiyâ/95	وَقَرَأَ حَرِّمٌ	Kelimesinin bütün şekilleri ile okunmuştur. Mana çok değişmez.	وَحَرَامٌ	وَحَرِّمٌ وَ حَرِّمٌ
Enbiyâ/96	الْقِرَاءَةِ مُخَفِّفًا	Şeddeli ve şeddesi olarak okunur.	فُتِحَتْ	فُتِحَتْ
Enbiyâ/96	وَقَرَأَ بِالْجِيمِ	Her tepeden ve her susuz yerden.	حَذَبَ	حَذَبَ يَنْسَلُونَ
Enbiyâ/98	وَقَرَأَ بِسُكُونٍ	Fiil halinde iken mastar olur.	حَصَبَ	حَصَبَ
Enbiyâ/103	وَقَرَأَ بِضَمِّ الْيَاءِ	İkinci vecih meçhul manadır.	لَا يَحْزَنُهُمْ	لَا يَحْزَنُهُمْ
Enbiyâ/104	وَقَرَأَ بِالتَّاءِ	İkinci vecih meçhul manadır. Sema ise naibi fail olur.	نَطَوِي السَّمَاءِ	نُطَوِي السَّمَاءِ
Enbiyâ/104	وَقَرَأَ بِضَمَّتَيْنِ	Semaya giden meleklerin kitabı dürmesi anlamında.	السَّجَلِ	السَّجَلِ وَ السَّجَلِ
Enbiyâ/104	الْقِرَاءَةِ لِلْكَتَبِ	Tekil ve çoğul olarak.	لِلْكَتَبِ	لِلْكَتَابِ
Enbiyâ/109	الْقِرَاءَةِ بِسُكُونِ الْيَاءِ	Yâ hem sakin hem de fethalı okunmuştur. Mana değişmez.	وَإِنْ أَدْرِي	وَإِنْ أَدْرِي
Enbiyâ/112	الْقِرَاءَةِ	Elif siz de okunur.	قَالَ رَبِّ	قَالَ رَبِّ
Enbiyâ/112	الْقِرَاءَةِ	Kesralı ve dammeli okunur.	قَالَ رَبِّ	قَالَ رَبِّ

A. Kıraatleri Ele Alış Biçimi

Genel olarak müfessirler Kur'ân'ı tefsir ederken, âyetleri kelime kelime ya da cümle cümle ele alıp incelemişlerdir. Bir kelimenin ya da cümlenin tefsir, tahlil veya irabını yaptıktan sonra bir diğerine geçmişlerdir (Bkz. Hanay, 2015: 69). Hemen her müfessir, tefsir ve te'vilde belli bir metodu takip ettiği gibi kıraatleri işlerken de kendisine özgü bir usûl ve metodu izlemiştir. Bununla birlikte tefsir ve te'vilin önemli parçalarından birinin kıraat farklılıkları olduğu izahtan varestedir (Bkz. Hanay, 2015: 69). Kevâşî de tefsirinde âyetleri kelime veya kelime grubu olarak ele almış, ilgili rivayetlere değinmiş, zaman zaman fikhî konulara girmiş, kıraatin önemli konularından vakıf ve ibtidâya dair izahlarda bulunmuş ve kıraatlere de geniş bir şekilde yer vermiştir.

Kevâşî'nin kıraatleri ele alış biçimi basittir. O, yedi kıraati esas almakla beraber, şâz olan kıraatlere de büyük oranda yer vermiş, sahâbe ve tâbiünden bazı meşhur kurrânın okuyuş tarzlarına işaret etmiştir. Kıraat imamlarının ittifak ve ihtilâf ettikleri hususları tercih ve tenkit ederek belirtmiş, kıraat farklılıklarını göstermiş, bunların nahvî tevcih ve yorumlarını yapmış ve kıraatten meydana gelen mâna değişikliklerini açıklayarak kıraatle âyetin anlamını ve zaman zaman fikhî yönünü de izah etmiştir. Kevâşî, önce sahih kıraatleri "el-kirâe", şâz kıraatleri de "kurie" ifadesiyle vermiş, bazen kıraate yapılan itirazların tenkidini yapmıştır (Ata, 2009: 98). Genellikle sahih kıraati önce vermesine rağmen nadiren de olsa şâz kıraatleri daha önce zikrettiği de olmuştur.

B. Kevâşî'nin Tefsirindeki Kıraat Çeşitleri

Kıraat çeşitleri genelde kıraatin sahih olması ve değeri ile alakalı olarak yapılan ayrıma göre belirlenmiştir. Buna göre, Hz. Peygamber'e muttasıl bir senetle ulaşmış olan ve Arap gramerine bir vecihle de olsa uygun olan ve Hz. Osman'ın Mushaf hattına muvafık olan kıraatler sahih kabul edilmişlerdir (İbnü'l-Cezerî, 1400/1980: 16-17). Sahih kıraatler iki çeşittir: Mütevatir kıraatler, Meşhur kıraatler. Sahih şartlarından biri ya da tamamını taşımayan kıraatler ise genel itibarıyla şâz olarak nitelendirilmiştir. Bu şartlarından ne kadarını taşımadığı dikkate alınmak suretiyle şâz kıraatler de derecelendirme yoluna gidilmiştir. Bunlardan Müdrec kıraat Kur'an'ın kendisine tefsir gayesi ile yapılan

ilavelerden oluşan kıraattir. Mevzû kıraatler herhangi bir dayanağı bulunmadığı halde, bir senet uydurulup sahabe, tâbiin veya kıraat imamlarından birine nisbet edilmek suretiyle nakledilen rivayetlerdir (bkz. Birışık, “Kıraat”, 2002: XXV, 430; Çetin, 2010: 375-376).

Kevâşî, tefsirinde kıraat çeşitlerinin ayrınıtısına girmemiş ve genel anlamda iki çeşit kıraate yer vermiştir. Bunların ilki sahih kıraatler diğeri ise şâz kıraatlerdir:

1. Sahih Kıraatler

Kevâşî, sahih kıraatleri âlimler ittifakla kabul ettikleri üzere senedinin kesintisiz bir şekilde ve güvenilir kimselerle Hz. Peygamber (sav)’e ulaşması, Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği mushaflardan birine ihtimâlen de olsa uyması ve Arap diline bir yönüyle de olsa muvafık bulunması (Kevâşî, 764: 1b; el-Kaysî, 1960: 39; İbnü’l-Cezerî, t.y.: I, 9-12; Ayrıca bkz. Özbek, 2015: 56) şeklinde ifade etmiştir. İbnü’l-Cezerî sonrasında sahih kıraatlerden on kıraat (kırâât-i aşera) anlaşılsa da Kevâşî sahih kıraatle yedi kıraati anlamaktadır. Ona göre meşhur yedi kıraat imamına nispet edilen kıraatler sahih diğerleri ise şâz kıraatlerdir. Bu durumda Kevâşî bu yedi kıraati ona ulaştıran (Şureyh el-Endülûsî, t.y.: 16; Hafeyân, 2001: 35-36; Fırat, 29/2, 2014: 40) imamlar olan Ebû Cafer, İmam Ya’kûb ve Halefû’l-‘Âşî’e ait üç kıraati (Özbek, 36, 2018: 580) meşhur saysa da sahih kabul etmemiş ve şâz kategorisinde değerlendirmiştir. Kevâşî tefsirinde sahih bir kıraati verirken "el-kirâe" ibaresini kullanmıştır (Kevâşî, 764: 275b).

2. Şâz Kıraatler

Kevâşî sahih kabul ettiği yedi kıraatin dışındaki kıraatleri tümüyle şâz kabul etmiştir. Onun tefsirinde şâz kıraatlerin¹³ ayrımı yoktur. Söz gelimi müdreç (Dağ, 1997: 55; Okuyar, 2012: 9.) bir kıraati de şâz kıraatler arasında değerlendiren Kevâşî, şâz kıraatleri "kurie" ifadesiyle vermiştir. Onun tefsirinde şâz kıraatleri verdiği oran sahih kıraatlere göre hemen hemen altıya bir oranda daha fazladır. Demek oluyor ki, Kevâşî şâz kıraatlere sahih kıraatlerden altı kat daha fazla referans yapmıştır.

IV. Kevâşî’de Kıraat Vecihlerinin Tasnifi ve Anlama Etkileri

A. Anlama Etki Etmeyen Kıraat Farklılıkları

1. Arap Lehçeleri Açısından Kıraat Vecihleri

Arap dili ile kastedilenin klasik Arapça veya bu dili oluşturan lehçeler bütünü olduğu ifade edilmiştir (Çetin, 1991: 3, 282). Yapılan araştırmalar Arapçanın aslının Kureyş lehçesi olduğunu ortaya koymuştur (Zeccâc, 2005: III, 108. Ayrıca bkz. ed İbn Fâris, 1997/1418: 28; Suyûtî, 101; Râcihi, 1999: 40-41; Hanay, 155). Kıraat alimleri de büyük oranda aynı zamanda dil alimi oldukları için kıraatlere ait vecihlerin Arapçanın hangi lehçesinden olduğunu tespiti gayret etmişlerdir. Müfessirimiz Kevâşî de aynı zamanda iyi bir dilci olduğu için çoğunlukla kıraatlerin tevcihine yönelirken bunlardan lehçeye taalluk eden vecihlerin Arap lehçeleriyle olan irtibatına da işaret etmektedir.

Kevâşî kıraatlerle ilgili bazen lehçenin ait olduğu kabile ismini belirtmekte, bazen de kabile ismini zikretmeden bunun lûgat/lehçe olduğunu ifade etmektedir. Ancak çoğu zaman zikrettiği kıraat farklılığının lehçe olduğuna değinmeden kelimenin tevcihini yapmıştır.

2. Harf ve Hareke Değişikliğiyle İlgili Lehçe Farklılıkları

Harf ve hareke değişikliği kıraat vecihlerinde en fazla gerçekleşen oluşumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar fonetik ile ilgili olarak bir usule uygun şekilde Kur’an’ın bütünü için başvuru olan vecihler için geçerli olabilmektedir. Kıraatlerde lehçelere göre değişebilen ve formüle edilebilen okuyuş çeşitliliği hemze ile ilgili fonetik ihtimaller (tahkîk, tahfîf, teshîl, vb.), harflerin sıfatlarının birbirleriyle

¹³ Şâz Kıraatlerin tanımı için bkz. İsmail Karaçam, *Kur’an-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay. Nu: 7, 1976), 266.

olan etkileşimi, muzaraât harfinin kesre ile okunması ve belli harflerin birbirleriyle olan ilişkisi¹⁴ olarak ifade edilebilir.

Kevâşî tefsirinde bu türden farklılıklara çokça yer vermiştir. Enbiyâ sûresinde de bu vecihler eserin bütünü hakkında bir fikir vermek üzere fazlaca yer almıştır. Bunların sayıları çok olduğu için ilgili vecihler birkaç örnekle sınıflandırılarak izah edilecektir.

a. Hemze ile İlgili Vecihler

Hemze kıraat ilminde harekeli eliftir. Bazıları hemzeyi alfabenin yirmi yedinci harfi saymıştır (İbnü'l-Bâziş, 1980: I, 358). Diğer harflerde olduğu gibi hemze de kelimenin başında, sonunda ve ortasında gelebilir. Buna karşın *hemze-i asl, vasl, kat', istifhâm* ve *muhbir* şeklinde türlerinin bulunması hemzeyi diğer harflerden ayırır. "Çıkış yeri boğazın *aksa'l-halk* denilen en alt kısmıdır. Hemze telaffuzundaki ağırlık sebebi ile boğaz harfleri arasına katılmıştır. Tahfîfi savunanlar onun çıkarılmasında kusmaya sebep olabilecek öğürmeye benzer bir zorluk bulunduğu için hemzeyi tahfîf etmişlerdir." (İbnü'l-Bâziş, 1980: I, 358; Özbek, 2015: 177). Tahfîfin *nakl, ibdâl, teshîl* ve *hazf* gibi şekilleri bulunmaktadır (Sıbtu'l-Hayyât, 510: 45a).

Kevâşî tefsirinin başında hemze ile ilgili olarak *أَنْتَرْتُمْ* (2/Bakara 6) kelimesinde hemze ile ilgili kıraatlere (Kevâşî, 764: 4b) değinmesine rağmen Enbiyâ sûresinde *اني* (21/Enbiyâ/83) kelimesindeki hemzenin kesralı ve fethalı okunması (Kevâşî, 764: 278a) dışında bir kıraat vechine yer vermez. Bunun sebebi Enbiyâ sûresinde hemzenin diğer sûrelerdeki şekline uygun bir forumunun bulunmamasıdır. Ayrıca Kevâşî Enbiyâ 109. ayette geçen *سواء* kelimesinin sonundaki hemzenin okunmayıp *سوا* şeklinde bırakılmasına ilişkin kıraate de eserinde yer vermez. Burada hemzenin tahkîki yerine hazfî gerçekleşmektedir. Bu vechi kırâât-i seb'a imamlarından olan İbn Âmir'in râvisi Hişâm ile imam Hamza okumaktadır. Buradan Kevâşî'nin manaya etki etmeyen kıraatlere kısmen yer vermiş olsa da tümüne yer vermediği sonucu çıkarılabilir.

b. Boğaz Harfleriyle İlgili Vecihler

Mahreç bölgelerinden biri olan boğazın üç kısmı vardır. *Aksa'l-halk* denilen alt kısmından *ء* ve *ه*, *vestu'l-halk* tabir edilen orta kısmından *ع* ve *ح*, *edne'l-halk* denilen üst kısmından ise *غ* ve *خ* harfleri çıkar (Halîl b. Ahmed, t.y.: I, 58; Sîbeveyh, 1988: IV, 433). Bu harfler sakın olup öncesi fethalı iken bazı lehçelerde cezimleri fetha harekeli yapılarak telaffuz ve okuyuş kolaylaştırılabilmektedir. Yine bu boğaz harflerinden biri cezimli öncesi damme harekeli iken kolaylaştırmak amacıyla bu harflerin cezimleri damme harekeye çevrilebilmektedir (Ebu Ali el-Fârîsî, 1407: II, 384). Bu türden bir vechin yine Enbiyâ sûresinde geçtiğine şahit olmadık. Ancak az da olsa başka yerlerde geçmektedir.¹⁵ Bu harfler her geçtiği yerde bu şekilde cezimli kısımları harekeli hale gelmemektedir. Örneğin Kevâşî, Enbiyâ sûresi 2. ayette *مُحْتَبٍ* kelimesinde sonunun tenvinli ve dammeli geldiği vechi (Kevâşî, 764: 172b) vermiş ancak ortadaki boğaz harfinin cezminin harekeli okunduğundan bahsetmemiştir. Çünkü bu şekilde bir vecih yoktur.

c. Hareke Farklılığıyla İlgili Vecihler

Arap lehçelerinden bazılarında üç hareke ile harekelenen kelimelerden bazıları bir diğer kelimeye göre farklılık arz eder. Kıraatlerde bu türden hareke farklılığı ile ilgili vecihler çoktur. Örneğin Kevâşî, Enbiyâ sûresi 95. ayette geçen *وَحَرَامٌ* kelimesinin kıraat olarak *حَرْمٌ* şeklinde de okunduğunu, ayrıca *حَرْمٌ*, *حَرِمٌ* şeklinde diğer iki vechinin de bulunduğunu ifade etmiştir (Kevâşî, 764: 279a). Bunlardan

¹⁴ Taberî ve Zeccâc'ın tefsirlerini esas olmak kaydıyla, Râcîhî'nin, el-Lehecâtü'l-'Arabîyyeti adlı eseri, Muhaysin'in el-Kırâât ve eseruhâ fî 'ulûmî'l-'Arabîyyeti adlı eseri, Mehmet Dağ'ın Geleneksel Kur'an Algısına Eleştirel Yaklaşım'ı ve Mehmet Ünal'ın Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü çalışmaları referans alan Hanay başlıkları bu minvalde oluşturmuştur. Biz de çalışmamızda bunlardan istifade ettik. Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 157-158.

¹⁵ Bu vecihler 4/Nisâ 37 57/Hadîd 24 ayetlerindeki *بُخْلِ* kelimesi ile 111/Leheb 1 ayetindeki *لُحْبٍ* kelimesinde geçmektedir. Ayrıca bkz. Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 162.

birinci kıraat sahih diğer iki vecih ise şâz vecihlerdir. Bu kıraat vecihlerinin hiçbirinde anlam değişmemektedir. Çünkü bunların tamamı hareke farklılığıyla ilgili anlamı değiştirmeyen lehçe farklılıklarına ilişkin kullanımlara dayanmaktadır.

d. Muzâraât Harfinin Esreli Vechi

Bazı lehçelerde muzâri fiilin harekesi kesra harekeye çevrilerek okunabilmektedir (İbn Manzûr, 1374: V, 3816; Ahmet Teymur Paşa, 1973: 86; Hanay, 2015: 168). Yine muzari fiilin başındaki damme hareke fethalı bir şekilde de telaffuz edilebilmektedir. Bu durum Kur'an kıraatine de yansımıştır. Kevâşî, Enbiyâ sûresi 21. ayette geçen يَنْشُرُونَ fiilinin bir vecihte يَنْشُرُونَ şeklinde fethalı okunduğunu (Kevâşî, 764: 273a) ifade etmiştir.

3. Sesler ve Birbirine Etkileri

Lehçelerde kullanılan birtakım uygulamalar vardır ki bunları yazıda göstermek veya lafız üzerinde bu durumun değişimini işaretle belirtmek çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Bu uygulamalar harfîn harfe katılması anlamında *idğâm*, fetha hareketinin kesya harekeye ya da Elif'in Yâ harfine meylettilmesi anlamında *imâle* ve damme harekeyi dudakları büzmek suretiyle belli etmek anlamında *ışmâm* şeklindedir. Bunlar uygulamada kendini gösterdiği için Kevâşî bu kaideleri tefsirinde göstermemektedir. Ancak onun Enbiyâ sûresi 112. ayette geçen قَالَ رَبِّ ifadesinde daha önce yalnızca Ebû Amr idğâm yaparken diğer vecih olan قَالَ رَبِّ şeklindeki ifadede (Kevâşî, 764: 287a) kurrânın tamamı idğâm yapmaktadır.

4. Sarfî Lehçe Farklılıkları ve Anlam İlişkisi

Sarf ilmi Arapçada kelimelerin (isim ve fiil) yapısıyla ilgilenir. Burada söz konusu ettiğimiz kelimeler isimlerle ilgili olarak mu'arrebler, zamirler, semâî mastarlardır. Fiillerle ilgili olarak da semâî (Araplardan işitmeye dayalı olarak bilinebilen) fiil yapıları ile ilgili kıraat farklılıklarına yansıyan kısımlar incelenecektir.

Kevâşî Enbiyâ sûresi 24. ayette geçen ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي ifadesinde geçen مَنْ zahirinin diğer bir rivayette bulunmadığını ve bu ilave olmaksızın ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي şeklinde (Kevâşî, 764: 274a) okunduğunu zikretmiştir. Burada مَنْ zahirinin düşürülmesi ayetteki anlamı bozmamaktadır.

5. Nahvî Lehçe Farklılıkları ve Anlam İlişkisi

Nahiv ilmi Arapçanın cümle yapısıyla ilgili kısmıdır. Bu yapıya etki eden farklı kullanımlar lâ-i nâfiye, inne ve tesniye, müennes-müzekker şeklinde ifade edilebilirler. Kevâşî'de geçtiği kadarıyla bunun kıraat vecihlerine yansıyan örneklerine Enbiyâ sûresinden bakmak bize Kevâşînin tefsirinde anlama etki etmeyen kıraat vecihleri hakkında daha detaylı bir fikir verecektir.

Olumsuzluk lâ'sı leyse gibi Arapçada olumsuz cümle yapısının kurulmasında kullanılan edatlardandır. Enbiyâ sûresi 27. ayette geçen لَا يَسْأَلُونَكَ ifadesini genelde kıraat imamları olumsuzluk lâ'sının devamında muzariyi malum sığa ile okumuşlarken Kevâşî bu ifadenin لَا يَسْأَلُونَكَ şeklinde meçhul de okunduğunu belirtmiştir. Yâ harfinin dammesi ile bu ayette mana "O'ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar." iken "O'ndan (emir alınmadan) önce konuşmazlar." (Kevâşî, 764: 274a) şekline dönüşür ki bu durumda anlam yine aynıdır. "İnne" Arapçada ismini nasp haberini ref etme şeklinde amel eder. "İnne" ortada gelirse "enne" şekline dönüşür. Kevâşî Enbiyâ sûresi 83. ayette geçen أَلَيْسَ لِي ifadesini önce cümle ortasında olarak "ennî" şeklinde yazmışken bir vecihte إِنِّي şeklinde (Kevâşî, 764: 286a) okunduğunu ifade etmiştir. Burada kesralı gelmesi cümle başında olacağı için bu durumda "inne" ile cümle yeniden başlamış sayılmaktadır. Bu durum anlamı bozmaz. "...Bana bir zarar dokundu..." (21/Enbiyâ 83). Kevâşî Enbiyâ 91. ayette geçen آيَةَ kelimesinin "Meryem ve oğlunu da delil kılmıştık" ifadesinde tesniye olarak آيَتَيْنِ şeklinde (Kevâşî, 764: 287a) de okunduğunu zikretmiştir. Bu durumda Meryem ve oğlu iki kişi olduğu için iki ayet şeklinde tesniye okunması manayı bozmaz. Türkçeye çevirirken her ikisini de tekil ifade edebiliriz. Müzekker müenneslik de Arapçada kelimeler için diğer

bazı dillerde olduğu gibi eril ve dişil olarak kullanılan bir özelliktir. Kıraat vecihlerinde bazen kelime müennes iken müzekker de okunabilmiştir. Örneğin Enbiyâ sûresi 80. ayette geçen لِيُخَصِّنْكُمْ ifadesi لِيُخَصِّنْكُمْ şeklinde de okunmuş ve Kevâşî de anlamı bozmayan bu farklılığa tefsirinde yer vermiştir (Kevâşî, 764: 285b). Buradaki okuyuşlardan tâ harfi ile olanın anlamı zırh yapma sanatı, yâ harfi ile olanın ki ise Davud'dur (as). Bu iki ifadede böylece fail değişikliği gerçekleşmiş olsa da genel itibariyle ayetin anlamında bir farklılaşma olmaz. Çünkü "ona zırh yapmayı öğrettik ki, savaş darbelerinden sizi korusun." Mealindeki ayette koruyacak olanın Davûd (as) olmasıyla zırhın (Davûd'un (as) zırhının) olması dolaylı olarak aynı anlama gelir.

B. Anlama Etki Eden Kıraat Farklılıkları

1. Sarf İlmi Açısından Kıraat Vecihleri ve Anlama Etkisi

Sarf ilmi kelimelerin yapısından söz ettiği için Arapçanın bu alt bilim dalı, kelimenin istenilen manaya göre biçim değiştirmesi anlamını da içermektedir (el-Galâyînî, 2010: 22; ed-Dekar, 1993: 148; bkz. Hanay, 2015: 198). Manaya etki etmesi bakımından sarf ilmi kıraatlerle doğrudan ilişkilidir. Her dil kelimelerden, kelimeler de isim, fiil ve harflerden oluştuğu için kıraat vecihlerinden bu kısımlarla ilgili olanları tespit etmek faydalı olacaktır.

İsim ile ilgili kıraat vecihlerine örnek olarak Kevâşî'nin Enbiyâ sûresi 104. ayetteki السَّجِّلْ ifadesini verebiliriz. Kevâşî bu ismin başka bir vecihte السَّجِّلْ bir diğerinde ise السَّجِّلْ şeklinde okunduğunu (Kevâşî, 764: 288a) zikretmiştir. Burada anlam السَّجِّلْ ile "kitap sahifelerinin dürülmesi" iken diğer vecihlerde "Semaya giden meleklerin kitabı dürmesi" anlamına dönüşmektedir.

İsimlerin müfred-cemi kullanılmasına örnek olarak yine Kevâşî'nin Enbiyâ sûresi 104. ayetteki لِلْكِتَابِ müfred isminin لِلْكِتَابِ şeklinde cemi (çoğul) olarak okunduğu (Kevâşî, 764: 288a) şeklindeki ifadesini verebiliriz. Burada kitap kelimesi diğer vecihte kitaplar şeklinde çoğul anlamıyla okunmuştur.

Fiil ile ilgili kıraat vecihleri tefsir kitaplarına çok fazla yer almaktadır. Kevâşî de tefsirinde bu vecihlere oldukça fazla yer vermiştir. Ancak bunlardan haber-inşâ fiil yapıları çok nadirdir. Böyle olsa da Enbiyâ sûresi 4. ayette bunun örneğine rastlamaktayız. Ayetteki قَالَ رَبِّي ifadesindeki fiil ihbârî iken Kevâşî bunun قَالَ رَبِّي şeklinde inşâî yani emir hali ile de okunduğunu (Kevâşî, 764: 271b) zikretmiştir. Burada anlam "Muhammed o kafirlere şöyle dedi: 'Rabbim, yerde ve gökte (söylenmiş) her sözü bilir.'" şeklinde iken inşâî olunca "Ey Muhammed o kafirlere şöyle de: ..." şeklinde değişir.

Fiilin malum ve mechûl okunmasına örnek olarak Enbiyâ sûresi 21. ayetteki يَنْشُرُونَ fiilini verebiliriz. Kevâşî bu fiilin malum haliyle يَنْشُرُونَ şeklinde de okunduğunu (Kevâşî, 764: 272a) ifade etmiştir. Burada fiil birinci şekliyle meçhul olarak "ölüleri diriltecek putlar" anlamında sıfat iken, ikinci vecihte malum olarak "halbuki onları Allah diriltecek" anlamında Allah'ın fiili olmaktadır.

Kevâşî Enbiyâ sûresi 65. ayetteki نَكْسُوا fiilinin şeddeli نَكْسُوا şeklinde tef'îl babından (Kevâşî, 764: 284a-284b) da okunduğunu kaydetmiştir. Burada fiilin farklı bir babda okunması söz konusudur. Farklı bir babda okunan fiilin kalıbı yani yapısı değişir. Burada anlam ilkinde "akılları başlarına geldi" şeklinde iken tef'îl babına aktarılınca "akılları başlarına getirildi" olarak değişmektedir.

Kevâşî'ye göre Enbiyâ sûresi 87. ayetteki لَنْ نَقْدِرَ fiili mütekellim me'al-gayr (biz kipinde) iken aynı zamanda لَنْ يَقْدِرَ şeklinde (o kipinde) gâib de okunmuştur (Kevâşî, 764: 286a). Burada anlam "ona biz güç yetiremiyormuşuz zannetti" iken diğer kip ile okunan ikinci vecihte "ona O'nun gücü yetmez zannetti" olur.

Sarf ilmi açısından diğer bir anlam değişikliği harfin değişmesi ile olur. Harf ile ilgili kıraat vecihleri de anlamın değişmesine neden olan okuyuşlardandır. Burada harften kastımız tek başına bir anlamı olmayan ancak başka kelimeye eklenince onun anlamında değişiklik meydana getiren edatlardır. Edatların değişimi ile anlamın değiştiğine Kevâşî'nin tefsirinde Enbiyâ sûresinde örnek bulunmamaktadır. Yine edatın hazfî ve ispatı ile anlam değişir ki buna Kevâşî'nin Enbiyâ sûresi 47.

ayetteki أَتَيْنَا بِهَا kelimesinde geçen ب harfinin hazfedilmesi ile أَتَيْنَاهَا şeklinde de okunduğu ifadesini (Kevâşî, 764: 283b) örnek olarak verebiliriz. Burada anlam “onu getirmek” iken ب harfi hazfedilen vecihte “onu ortaya koymak” şeklinde değişir. Bu değişim çok farklı şekildeki bir anlam değişikliği sayılmaz.

2. Nahiv İlmi Açısından Kıraat Vecihleri ve Anlama Etkisi

Cümleleri oluşturan kelimelerin son harflerinde irâbın nasıl olacağını, cümlelerin yapısını ve öğelerini inceleyen nahiv ilmi (Zeccâcî, 1979: 91; el-Galâyînî, 2010: 22; ed-Dekar, 1993: 71; Hanay, 2015: 237) ile olan farklılıklar anlama büyük oranda etki etmektedir. Nahiv ilminde isim cümlesinin basit iki ögesi vardır; mübteda ve haber. Bu ikisi ile ilgili değişimlere ilişkin kıraat vecihleri anlama etki eden okuyuşlar arasında sayılabilir. Örneğin, Kevâşî'nin Enbiyâ sûresi 3. ayette zikrettiği لَا هِيَّةَ okuyuşu cümle içinde hal iken onun belirttiği لَا هِيَّةَ şeklindeki diğer okuyuş (Kevâşî, 764: 280b) ile haberdan sonra ikinci haber olmuştur. İlkinde anlam “Zalimler gizlice fısıldaşarak...” şeklinde iken ikinci vecihte “Zalimler, gizlice fısıldaşanlar...” biçiminde değişikliğe uğramıştır.

Yine Enbiyâ sûresi 24. ayette Kevâşî mef'ûl, dolayısıyla mansûb (sonu fethalı) olan الْحَقَّ ifadesinin, Bir mübtedanın haberi olarak لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ şeklinde sonu damme harekeli olarak (Kevâşî, 764: 282a) okunduğunu belirtmiştir. Cümlede mef'ul olan birinci okuyuş için anlam “fakat onların çoğu gerçeği bilmiyorlar” şeklinde iken bir mübtedanın haberi olan ikinci vecihte “fakat onlar bilmiyorlar. O gerçektir.” halini almıştır.

Nahiv açısından anlama etki eden kıraat bazen kelimenin noktasının yani harfin kendisinin değişimi ile olur. Bu duruma örnek olarak Kevâşî'nin Enbiyâ sûresi 40. ayette zikrettiği بَلْ تَأْتِيهِمْ kelimesinin bir diğer vechi olan بَلْ يَأْتِيهِمْ şeklindeki okuyuşu (Kevâşî, 764: 283a) verebiliriz. Burada iki nokta harfin üstünden iken ikinci vecihte harfin altına geçmiştir. Bu ayette ansızın anlamına gelen بَعَثَهُ kelimesi müennes olduğu için birinci okuyuşta noktalar üstte olarak yani müennes haliyle بَعَثَهُ kelimesine uygun olarak تَأْتِيهِمْ şeklinde gelmiştir. Ancak diğer vecihte vaad olunan (azap) kastedilerek kelime يَأْتِيهِمْ şeklinde noktalar üstte yani müzekker bir okuyuşla gelmiştir. Burada ilkinde anlam “onlara ansızın gelen azap onları dehşete düşürecek” şeklinde iken ikinci vecihte “vaad olunan şey onlara ansızın gelecek” şeklinde dönüşmektedir. İkincide vaad olunan şey için kullanıldığından fiil müzekker yapılmıştır.

Sonuç

VII/XIII. yüz yılda yaşamış olan Kevâşî döneminin önemli dil ve kıraat alimlerinden biridir. Bir müfessir olarak çok tanınmıyor olsa da hakkında son zamanlarda yapılan çeşitli çalışmalarla bu alanda da tanınırlığı günden güne artmaktadır. Kendisinin *Tabsıra* ve onun özeti mahiyetinde *Telhis* şeklinde iki tefsiri bulunmaktadır. Kevâşî ilk tefsiri olan *Tabsıra*'yı daha geniş hacimli olarak yazmış, ancak daha sonra özetleyerek *Telhis* adında yeni bir tefsir vücuduna vermiştir. Bu iki tefsir asılları itibariyle bazı farklılıklar gösterse de genelde içlerinde aynı hususiyetleri barındırmaktadır. Bu nedenle çalışılan konu Kevâşî'nin tefsirinde anlama etki eden kıraat vecihleri olarak ele alınmış ve her bir tefsiri ayrı ayrı değerlendirilmemiştir. Bir bütün olarak düşünülünce Kevâşî'nin çalışmaya konu ettiğimiz tefsiri hacimli bir eser olmaktan başka yazma bir eser de olması sebebiyle eserin tümü incelenmemiş ancak tamamı çalışılmamıştır. Çünkü tümüyle incelemek bir makale için fazla bir yekün tutacağı ve uzun soluklu bir çalışma sürecini gerektirecekti. Makale sınırlarını aşmamak ancak gerekli bilgiyi de ortaya koyup değerlendirmek adına örneklem olarak, tefsirin tümü hakkında bir fikir verecek mahiyette olan Enbiyâ sûresi seçilmiştir.

Kevâşî'nin tefsirinde kendilerine yer verdiği kıraatler sahih (yedi kıraat) ve şâz kıraatler (meşhur yedi kıraatin dışındaki kıraatler) olarak ikiye ayrılmaktadır. Enbiyâ sûresi üzerinde yaptığımız incelemelerde gördük ki, bu surede yer verilen kıraatlere ilişkin vecihlerden bazıları Kur'an'ın anlamlarına etki etmiyor olsa da önemli bir kısmı belli bir oranda anlamı etkilemekte ve kısmen değiştirmektedir. Bu değişiklikler Kur'an'ın ruhuna aykırı olmayan, onun daha iyi anlaşılmasına

yardımcı olan ve farklı bakış açıları ile değerlendirilme mahiyeti taşıdığı için farklı hükümlere varmaya yarayacak bir nitelik arz etmektedir. Bu nedenle Kevâşî de daha önceki (Taberî, Zeccâc vb.) birçok müfessir gibi tefsirine ilgili bölümlerde örneklerini verdiğimiz kıraat vecihlerini eserine almaktan çekinmemiş ve bunları ayetlerin tefsirinde kullanmıştır. Kendisi kıraat ve dil (Arap dili) alanında oldukça yetkin bir şahsiyet olduğundan kıraatleri ustalıkla kullanmış ve sahih kıraat vecihleri yanında anlama etki eden (katkı sağlayan) şâz kıraatleri de materyal haline getirmekten çekinmemiştir. Hakkında kısmen eleştiriler bulunsa da kendisinden sonraki müfessir ve diğer alanlardaki ilim adamlarının çoğunlukla ondan övgü ve takdirle bahsetmeleri onun bu konuda yaptığı işin değerini ortaya koyan nitelemeler olarak gözükmektedir.

Kevâşî tefsirinde anlama etki etmeyen kıraat vecihleri; Arap lehçeleri açısından kıraat vecihleri, harf ve hareke değişikliğiyle ilgili lehçe farklılıkları, seslerin birbirini etkilemesi ile ilgili olanlar, nahvî lehçe farklılıkları ve sarfî lehçe farklılıkları olarak belirlenmiştir. Bunlardan harf ve harekede olan farklılığın lehçeden kaynaklandığı vecihler tefsirdeki manaları etkilese de değiştirmeyen vecihlerdir. Bunlar en yaygın bulunanlardır. Bunlar arasında muzâraât harfinin esreli vechi, hareke farklılığıyla ilgili vecihler, boğaz harfleriyle ilgili vecihler ve hemze ile ilgili vecihler öne çıkanlardır. Bunların anlamı etkilememesinin sebebi genel itibariyle telaffuzla ilgili olmaları ve kelimenin aslının değil, hey'eti aynı olmakla beraber icrasının farklılığını göstermeleri ile izah edilebilir. Bu, yöresel ağızla söz gelimi “elmayı” “alma” diye seslendirmeye ve bununla aynı meyveyi kastetmeye benzer. Diğer kısmı ise halk dilinde kolaylık olsun diye kelimenin sonunu değiştirmekle aynı şeyi ifade etmedeki farklılık gibidir. Örneğin Kayseri'deki “ne iş görüyorsun?”, “ne görüyorsun?”, “n'örüyorsun?” ve en son “norüyon?” benzeri kullanımlardaki aşamalardan biri ile kelimeyi ifade etmek ve söylendiğinde hepsinden aynı manayı anlamak böyledir.

Anlama etki eden vecihlere gelince bunlar; fiilin çekimi ve kelime yapısındaki farklılıktan kaynaklanan kıraat vecihleri ile cümlelerin yapısındaki fail, meful, temyiz oluşla takdim-tehirdeki farklılıklardan kaynaklanan kıraat vecihleri olarak tespit edilmiştir. Bunlardan birinci kısımda bir fiilin tekil ve çoğul ya da eril, dişil kalıpta değişik okunmasından kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır. Bunlarda anlam değişse de ayetin asıl gayesine aykırı bir durum oluşmamaktadır. İkinci kısımdaki cümlelerin i'rabına ilişkin değişikliklerde ise bazen fail değişirken bazen de cümle meçhul bir yapıya dönüşmektedir. Buradaki durum da “falan camı kırıldı” ile “cam kırıldı” ifadelerindeki farklılıklara benzer. Bunlarda anlam farklı olsa da asıl gaye camın kırılmasını ifade etmek olunca, cümlelerdeki farklılık bir sıkıntı oluşturmamaktadır.

Kevâşî ve onun tefsiri hakkında yakın zamanda birtakım araştırmalar yapılmış olsa da kıraat alanında böyle bir çalışma yapılmamış olması bu özlü çalışmayı özgün ve önemli kılmaktadır. Bu konuda yapılacak diğer çalışmalara bir basamak olması dileğiyle Kevâşî'nin tefsirinin tümünde anlama etki eden kıraat farklılıklarının konu edildiği daha kapsamlı çalışmaların yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Teymur Paşa. (1973). *Lehecâtü'l-Arab*. Mektebetü's-Sekâfe.
- Ata, Mehmet M. (2002). “Kevâşî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. XXV: 341-342. İstanbul.
- Ata, M. M. (2009). “Kevâşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”. *Usûl* 12/2 (Aralık 2009): 83-98.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. (1951). *Hediyetü'l-Ârifin*. İstanbul.
- Bilmen, Ö. N. (1973). *Tabakâtü'l- Müfessirîn*. (I-II). İstanbul.
- Birişik, A. (2002), “Kıraat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV: 426-433, Ankara.

- Brockelmann, Carl. (1968). *GAL (Geshiste des Arabishen Literature) Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*. Trc. Abdülhalim en-Neccâr. Kahire.
- Çetin, A. (2010). *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar (Oryantalistlerin Görüşleri)*, 2. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çetin, N. M. (1991). "Arap (Yazı, Dil Edebiyat)". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Çetiner, B. (2013). *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl Kur'an Âyetlerinin İnış Sebepleri*. 4. Bs, (I-II). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Dağ, M. (1997). *Kıraat Farklılıklarının İslam Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum.
- Dekar, A. (1993). *Mu'cemû'l-Kavâ'idî'l-Arabiyye fî'n-Nahvi ve't-Tasrîf*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Deyûhcî, Said. (1402). *Târîhu'l-Mavsıl*. Bağdat: Matbûatü'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî.
- Ebu Ali el-Fârîsî, el-Hasen b. Adilgaffâr. (1407h). *el-Huccetü li'l-Kurrâi's-Seb'a*. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs.
- Endülüsi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Şureyh. (t.y.). *el-Kâfî fî Kırrâti's-Seb'*. Beyrut.
- Fırat, Y. (2014). "Kıraat İlmi ve Tarikler". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29/2 (Eylül 2014): 37-55.
- Galâyînî, Mustafa. (2010). *Câmi'u'd-Durûsi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn.
- Hafeyân, A. M. Abdussemin'. (2001). *Eşheru'l-Mustalehât fî Fenni'l-Edâi ve İlmi'l-Kırrât*. Beyrut.
- Halîl, İbn Ahmed. (t.y.). *Kitâbü'l-'Ayn*. (I-VIII).
- Hanay, N. (2015). *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Hansârî, Muhammed Bâkır. (1360). *Ravzatü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. Tahran.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Askalânî. (t.y.). *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*. (I-III). Beyrut.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. (1987). *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. Ed. el-Hâfız Abdülalim Hân. (I-II). Beyrut.
- İbn Kesîr. (1407). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut.
- İbn Manzûr. Muhammed b. Mukrem. (1374). *Lisânü'l-Arab*. (I-X). Beyrut.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf. (1963). *en-Nücûmü'z-Zâhire fî'l-Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*. Kahire.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Y. (1984). *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*. (I-IV). Kahire.
- İbnü'l-Bâziş, Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâtî Ebû Cafer. (1980). *el-İkna' fî Kırrâti's-Seb'*. 1. Bs. Dimeşk: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, Daru'l-Fikr.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî. (t.y.). *en-Neşr fî'l-Kırrâti'l-'Aşr*. (I-II). Mısır.
- İbnü'l-Cezerî, M. b. M. (1351). *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*. (I-II). Kahire: Mektebetü İbn Teymiye.
- İbnü'l-Cezerî, M. b. M. (1400/1980). *Müncidü'l-Mukriîn*, Beyrut.

- Karaçam, İ. (1976). *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları. Nu: 7.
- Karaman H. Çağrııcı M. ve diğerleri. (2007). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. (I-V). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kâtip Çelebi, M. b. A. (1971). *Keşfü'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütûb ve'l-Fünûn*. İstanbul: MEB. Yayınevi.
- Kehhâle, Ö. R. (1957). *Mu'cemü'l-Müellifin*. Beyrut.
- Kevâşî, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Huseyn b. Süveydân el-Mavsîlî. (2006). *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm*. (I-IV). Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye.
- Kevâşî, M. H. b. S. (1114h). *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîz*. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar.
- Kevâşî, M. H. b. S. (1764). *Tabıratü'l-Mütezekkir ve Tezkiratü'l-Mütebasir*. Süleymaniye Kütüphanesi, 137: 518 vr. Fazıl Ahmet Paşa. İstanbul.
- Leknevî, M. A. (1994). *el-Ecvibetü'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Aşrati'l-Kâmile*. Haleb.
- Makrîzî, T. (1411h). *Kitabu'l-Mukaffâil-Kebîr*. (I-VIII). Beyrut.
- Ma'saranî, Muhammed Ahmed. (1986). *el-Fihrisü'-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabî el-İslâmî el-Mahtût 'Ulûmü'l-Kur'ân Mahtûtâtü't-Tefâsîr*. (I-III). Amman.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî. (1960). *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât*. Mısır.
- Nuhbetün mine'l-Bâhisîne'l-İrâkıyyîn. (1985). *Hadâratü'l-İrâk*. (I-XIII). Bağdat: Dârü'l-Hürriyye.
- Nüveyhiz, A. (1983). *Mu'cemü'l-Müfessirîn*. Beyrut.
- Okuyar, M. (2012). *Kıraatlar Açısından Elmalılı ve Çantay Meallerinin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum.
- Özbek, Ömer. (2018). "İbnü'l-Cezerî'nin Kıraatlerin Mütevâtirliği Meselesine Bakışı". *Bilimname*. 36 (Şubat 2018): 555-586.
- Özbek, Ö. (2015). *Sıbtu'l-Hayyât'ın el-İhtiyâr fî Kıraâtî'l-Aşr Adlı Eserinin Kıraat İlmi'ndeki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- Özbek, Ö. (2018). "Şirvanî'nin el-Fevaid'inde Kıraat İlmi". *Sosyal Bilimler*. Nevşehir: İksad Yayınevi.
- Öztürk, Mustafa. (2003). "Kur'an Kıraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Haziran 2003). Adana: 201-224.
- Öztürk, M. (1998). *Muvaffakuddîn el-Kevâşî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Samsun.
- Öztürk, M. (t.y.). "Muvaffakuddîn el-Kevâşî ve et-Telhîs Tefsirindeki Metodu". *OMU Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Samsun: 271-289.
- Râfi'î, M. S. (1965). *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatu'n-Nebeviyye*. Mısır.
- Safedî, Selâhaddin Halîl b. Aybeg. (1381). *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. (I-XXII). Beyrut.
- Safedî, S. H. b. A. (1329). *Nektü'l-Himyân fî Nüketi'l-Umyan*. Mısır.
- Sıbtu'l-Hayyât, Abdullah b. Ali b. Ahmed b. Abdullah el-Bağdâdî. (t.y.). *el-İhtiyâr fî Kıraati'l-Aşrati Eimmeti'l-Emsâr*. Süleymaniye Ktp. 10, 226 vr. Fazıl Ahmed Paşa. İstanbul.
- Sibeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kamber. (1988). *Kibâb-u Sibeveyh*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

- Subkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. (t.y.). *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*. Ed. Mahmûd M. et-Tanâhî-Abdûlfettâh M. el-Hulvî. (I-X).
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr. (1279h). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır.
- Şirvanî, Muhammed Emin. (t.y.). *el-Fevaidu'l-Hakaniyye fî Mevduâtî'l-Ulumi'l-Mütenevvia Raşit Efendi Nüshası*. Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 892.7: 181 vr. 600. İstanbul.
- Şirvanî, M. E. (t.y.). *el-Fevaidu'l-Hakaniyye fî Mevduâtî'l-Ulumi'l-Mütenevvia Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası*. Amcazade, 321: 92 vr. İstanbul.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî. (2005). *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*. (I-V). Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım. (1979). *el-İdâh fî İleli'n-Nahv*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (t.y.). *el-İber fî Haberi men Gaber*. Ed. Muhammed Saîd Ebû Hâcer. (I-IV). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Zehebî. M. b. A. (1408). *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'alet't-Tabakât ve'l-Âsâr*. Ed. Beşşâr Avvâd ve dğr. (I-II). Beyrut.
- Zehebî. M. b. A. (1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*. Beyrut.
- Zehebî. M. b. A. (t.y.). *Tezkiratü'l-Huffâz*. (I-IV). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsii'l-Arabî.
- Zirikli, H. (1969). *el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim*. Beyrut.